

Kazimierz Bobowski

Rozwój klasztorów cystersek w Niemczech i na ziemiach polskich w dobie średniowiecza

Streszczenie

W okresie od XI do XIII wieku w Europie wzrosło znaczenie klasztorów żeńskich. Intensywny rozwój żeńskich wspólnot cysterskich miał miejsce przede wszystkim w okręgach południowo-zachodnich i środkowych Niemiec oraz na Śląsku i w strefie nadbałtyckiej. Nowe klasztory powstawały nawet wbrew stanowisku władz zakonnych, za to przy poparciu możnych świeckich, którzy kierowali się często względami politycznymi.

Klasztory żeńskie istniały od początku życia mniszego, jednak dopiero w okresie ruchów ewangelicznych w Europie od XI do XIII wieku zjawisko to przybrało na znaczeniu. Były one znamienym przejawem narastania reformy gregoriańskiej w Kościele drugiej połowy XI wieku. Wszystkie nowo powstające zakony, od kamedulów i walumbrozjan począwszy, miały odgałęzienia żeńskie.

W obliczu ogromnej popularności kobiecych ruchów religijnych do końca XII wieku premonstratensi tworzyli podwójne domy męsko-żeńskie¹. W drugiej połowie XII i w pierwszej połowie XIII wieku najwięcej wspólnot żeńskich przyjmowało założenia cysterskie. Opat Citeaux Stefan Harding zgodził się na utworzenie filialnego klasztoru żeńskiego w Coirux w latach 1120-1132². Licznie powstające we Francji filie żeńskiej gałęzi tego zakonu posiadały własną kapitułę, która zbierała się każdego roku w święto Michała Archanioła. Z czasem straciła ona na znaczeniu, a sprawami mniszek zaczęły zajmować się kapituły generalne w Citeaux.

Z momentem włączenia danego klasztoru żeńskiego do kongregacji Citeaux zawsze przydzielano mu ojca – opata (najczęściej opata pobliskiego domu męskiego, łac. określenie "pater immediatus"), który czuwał nad należytą administracją dóbr materialnych i zachowywaniem Reguły zakonnej. Ze wspólnot męskich pochodzili także spowiednicy i kapelani oraz bracia konwersi.

Ekspansywność religijnych ruchów kobiecych w omawianym okresie była większa aniżeli w przypadku monastycyzmu męskiego. Liczba nowo tworzonych domów,

¹ M. Kuhn-Rehfus, *Zisterzienserinnen in Deutschland* [w:] *Die Zisterzienser. Ordensleben zwischen Ideal und Wirklichkeit*, Köln 1981, s. 125.

² Ibidem.

przyjmujących najczęściej zasady życia według założeń cysterskich, wzrastała w zawrotnym tempie.

Na życie monastyczne decydowały się głównie kobiety niezamężne z wszystkich stanów społecznych, najczęściej jednak z rodów arystokratycznych i patrycjatu miejskiego. U podstaw ich decyzji była chęć życia w ascezie i czystości. Przy ocenie ogólnej życia zakonnego kobiet w średniowieczu należy w większej mierze aniżeli w stosunku do mężczyzn uwzględniać ówczesne warunki społeczne. Obok powołań autentycznych trzeba się liczyć z napływem kobiet nie z dobrowolnego wyboru (względy rodzinno-majątkowe, niezamążpójście, przypadki losowe itp.), które później mogły nie przestrzegać klauzury, ślubów czystości i ubóstwa³. Zrozumiała zatem była niezwykła ostrożność kapituły generalnej cystersów w kwestii inkorporacji do zakonu licznie powstających zgromadzeń żeńskich. Wyraziła ona ostry sprzeciw przyjmowaniu do kongregacji w Citeaux już w 1134 roku⁴. Jednak pod naporem stale nowo tworzonych wspólnot władze cysterskie zmuszone były odchodzić od tak surowych zasad. Jeszcze do końca XII wieku w Niemczech powstało około piętnastu domów cysterskich, a okresem kulminacyjnym były lata trzydzieste XIII wieku⁵.

Powstające domy w większości przypadków ostały się i były wzorem życia monastycznego dla innych, nowo tworzonych przez nie wspólnot. Godzi się w tym miejscu wymienić pierwszy klasztor żeński na ziemi niemieckiej w Wechterswinkel, utworzony przed 1144 rokiem, podporządkowany biskupom Würzburga, z którym związana była św. Hildegarda (1098-1179). Inny klasztor w Wöltingerode (w Dolnej Saksonii koło Goslar), założony w 1188 roku, zorganizował aż pięć nowych domów do 1250 roku (Beuren koło Worbis – 1201, Halberstadt – 1208, Althaldensleben – 1228, Magdeburg – 1209-1220, Wienhausen – 1221) i trzy dalsze w latach 1257 (Nordhausen), 1300 (Wasserleben) i 1443 (Derneburg)⁶. Ruch tworzenia coraz to nowych domów nieco opadł po roku 1250, ale i w tym okresie tworzono kolejne wspólnoty. Do 1250 roku szczególnie dużo klasztorów cysterek powstało na terenie arcybiskupstwa mogunckiego (33), kolońskiego (25), trewirskiego (11) i w diecezji konstancjańskiej (15)⁷. Kolejne zgromadzenia powstawały mimo wielkiej powściągliwości, a nawet otwartej niechęci władz zakonnych w Citeaux. W latach 1220 i 1228 wydały one szczegółowe postanowienie, które obliżowało mniszki do spełnienia różnych warunków, aby mogły posługiwać się statutami cysterskimi. M.in. wymagano na to pisemnej zgody kapituły generalnej⁸.

³ Patrz J. Kłoczowski, *Wspólnoty chrześcijańskie*, Kraków 1964, s. 252-253.

⁴ M. Kuhn-Rehfus, op. cit., s. 125-126.

⁵ Patrz J. Crisisius, *Klostergründungen im 13. Jahrhundert in den Bistümern Würzburg, Hildesheim und Trier (Studien zur Germania Sacra. Veröffentlichungen des Max-Planck-Institut für Geschichte)*, Göttingen 1983, zwłaszcza wstęp i rozdz. I.

⁶ Ibidem, s. 17-19.

⁷ Ibidem, s. 19-20.

⁸ *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786*, ed. J. Canivez, T. II (an. 1220, 1228), Louvain 1934.

Nowe klasztory powstawały często wbrew stanowisku władz zakonnych, ponieważ niejednokrotnie znajdowały one swoich obrońców wśród biskupów, w Stolicy Apostolskiej oraz wśród panujących i możnych świeckich. Różni protektorzy świeccy i duchowni poza pobudkami religijnymi kierowali się również często różnymi względami natury politycznej. Dla przykładu powstanie co najmniej sześciu klasztorów żeńskich na terenie Szwabii w latach 1212-1240 było wynikiem zaangażowania się Eberharda von Rohrdorf, opata klasztoru cystersów w Salem, pochodzącego ze znanej rodziny feudalnej związanej z panującymi z dynastii Staufów⁹. Nowo zakładane klasztory miały również za zadanie umacniać pozycję panującej dynastii na terenach, do których Staufowie przejawiali pretensje polityczne.

Kapituła generalna w Citeaux stale dążyła do opanowania żywiołowo rozwijającego się procesu tworzenia coraz to nowych domów cysterek, spośród których wielu nie mogła inkorporować do zakonu ze względu na brak możliwości zapewnienia im należytej opieki i odpowiedniego nadzoru administracyjnego. Uchwałą z 1244 roku klasztory żeńskie otrzymały egzempcję od władzy biskupiej¹⁰, przez co podcięte zostały istniejące do tego czasu możliwości biskupów w zakresie powoływania nowych monasteriów. Nie wszyscy jednak biskupi po 1244 roku łatwo rezygnowali ze swoich uprawnień wobec klasztorów na terenie ich diecezji. Wśród licznych oponentów warto podać biskupa Würzburga Hermana von Lobdeburg, który od opatek znanego klasztoru Himmelspforten również po 1244 roku wymagał respektowania jurysdykcji biskupiej pozostawiając im jedynie nadzór nad życiem wewnętrznym¹¹. W 1251 roku papież Innocenty IV na uśilne żądania władz zakonnych cystersów zrezygnował z uprzywilejowanego stanowiska w zakresie kreowania nowych placówek¹².

W procesie tworzenia klasztorów cysterek na ziemiach polskich obserwujemy wiele analogii do zjawisk, wśród których powstawały wspólnoty żeńskie tej obserwacji w Niemczech. Inicjatywa i tu nie należała do władz zakonnych, ale najczęściej do biskupów, feudałów i książąt. W upowszechnieniu się cystercjanizmu żeńskiego na ziemiach polskich dużą rolę odegrały opactwa niemieckie, które przesyłały do nich pierwsze konwenty.

Ufundowany przez księcia śląskiego Henryka Brodatego w 1203 roku klasztor cysterek w Trzebnicy koło Wrocławia zasiedlony został mniszkami z opactwa benedyktyńskiego św. Teodora i N.M.P z Bambergu, gdzie profeską była m.in. siostra św. Jadwigi śląskiej, żony fundatora – Matylda¹³. Uroczystego wprowadzenia mniszek z Bambergu w 1203 roku dokonał nie "pater immediatus" z pobliskiego opactwa cystersów w Lubiążu, lecz biskup wrocławski Cyprian w towarzystwie biskupów innych diecezji polskich i niemieckich. Interwencji biskupa

⁹ H. Baier, *Die Stellung der Abtei Salem in Staat und Kirche*, Freiburger Diözesan-Archiv, 62, N. F. 35 (1934), s. 131-154.

¹⁰ M. Kuhn-Rehfuß, op. cit., s. 126-127.

¹¹ Ibidem, s. 129.

¹² Ibidem, s. 126.

¹³ *Codex Diplomaticus Slesiae*, ed. Carolus Maleczyński, T. I, Wrocław 1957, nr 103, s. 243-259.

wrocławskiego oraz biskupa bamberskiego Ekberta, brata św. Jadwigi, zawdzięczał klasztor trzebnicki szybką inkorporację do zakonu cysterskiego już w 1218 roku¹⁴. Zgromadzenie to zostało wyjątkowo dobrze uposażone licznymi dobrami ziemskimi i dochodami przez bogatą parę książęcą oraz przez biskupów wrocławskich, lubuskich, liczne rycerstwo śląskie i innych ziem polskich już w pierwszych dziesięcioleciach istnienia. Silne podstawy ekonomiczne umożliwiły konwentowi trzebnickiemu powołanie kilku opactw filialnych na ziemiach polskich i na terenie Moraw jeszcze w ciągu XIII wieku (Ołobok koło Kalisza – 1213 rok, Osloan koło Brna na Morawach – 1225, Owińska koło Poznania – 1250, Chełmno na Pomorzu – 1267¹⁵). Z wspólnotą ołobocką w 1250 roku połączył się założony 5 lat wcześniej (przez Wierzbietę Gryfitę, brata Klemensa, fundatora klasztoru benedyktyńskiego w Staniątkach) dom cystersek w Łubnicy w diecezji poznańskiej¹⁶.

O wyjątkowo dynamicznym rozwoju ilościowym konwentu trzebnickiego świadczy fakt częściowego zasiedlenia utworzonego w 1232 roku domu cystersek w Seligenthal w Turynii¹⁷. Nie został zrealizowany projekt fundacji drugiego obok Trzebnicy opactwa cystersek na Śląsku. Zamiar utworzenia wielkiej wspólnoty w liczbie stu mniszek przejawiał Henryk IV, książę wrocławski. Śladem tych ambitnych planów jest dokument księcia z 1290 roku¹⁸. Zapewne jego śmierć jeszcze w tym samym roku przekreśliła ten zamiar.

Brak jest pewniejszych informacji źródłowych dotyczących zmiany obserwacji benedyktyńskiej na cysterską w przypadku mniszek w Gubinie. Panuje ostatnio przekonanie, że obecna tam być może już od połowy XII wieku wspólnota benedyktyńska przyjęła ustawy cysterskie w okresie największego na tym terytorium rozwoju fundacji cysterskich, tj. w pierwszej połowie XIII wieku¹⁹.

Kolejną zwartą wyspę żeńskich domów cystersek tworzył północno-zachodni rejon obecnego terytorium Polski, zwłaszcza w granicach historycznego Pomorza Zachodniego.

W 1193 roku słowiański książę Rugii Jaromar I ufundował i bogato uposażył klasztor cystersek w Bergen na wyspie Rugii, który został zasiedlony mniszkami z Roskilde w Danii²⁰. Troską książąt szczecińskich cieszył się ufundowany

¹⁴ Ibidem, nr 213, s. 225-227.

¹⁵ A. Bach, *Geschichte und Beschreibung des fürstlichen jungfräulichen Klosterstiftes Cistercienser Ordens in Trebnitz*, Neisse 1859, s. 16, przyp. 2.

¹⁶ Patrz S. Karwowski, *Klasztor pp. cystersek w Ołoboku*, Roczniki TPN w Poznaniu, XXVI (1899), z. 1, s. 8-10.

¹⁷ Patrz Seligenthal *Zisterzienserinnenabtei 1232-1982. Beiträge zur Geschichte des Klosters*, hrsg. von der Zisterzienserinnenabtei Seligenthal Landshut, Landshut 1982, s. 3-4, 23.

¹⁸ G.A. Stenzel, *Urkunden zur Geschichte des Bistums Breslau im Mittelalter*, Breslau 1845, nr 251.

¹⁹ Patrz zwłaszcza: S. Kowalski, *Zabytki środkowego Nadodrza*, Zielona Góra 1976, s. 95-96.

²⁰ *Pommersches Urkundenbuch*, Bd. I, 2. Auflage (dalej skrót: PU), neu bearbeitet von Klaus Conrad, Köln-Wien 1970, nr 123, s. 163-165.

w 1243 roku przez księcia szczecińskiego-uznamskiego Barnima I kolejny klasztor cysterek w Szczecinie²¹. Był on swojego rodzaju klasztorem domowym linii tych władców. Kościół klasztorny stanowił miejsce ich pochówku w okresie średniowiecza. Silne podstawy materialne, jakie to opactwo zdobyło dzięki szczodrobliwości książąt szczecińskich, już w pierwszych dziesięcioleciach istnienia²² pozwoliły konwentowi na stworzenie sieci domów filialnych na terenie Pomorza Zachodniego w drugiej połowie XIII wieku²³ (Gardziec nad Odrą – 1280, Wolin – 1288, Recz koło Choszczyny – 1296). Książę Barnim I ufundował w 1248 roku jeszcze jeden klasztor w Marianowie koło Stargardu Szczecińskiego²⁴, a fundacji biskupa kamieńskiego zawdzięczały powstanie domy cysterskie w Trzcianku (przed 1248 r.; potem przeniesiony prawdopodobnie do Cedyni²⁵) i w Koszalinie (1278), zasiedlony mniszkami z wspólnoty holsztyńskiej w Itzehoe²⁶. Z braku danych źródłowych nie wiadomo, czyjej fundacji był klasztor cysterek w Pełczycach na Pomorzu Zachodnim, założony w 1290 r., który wizytował opat kołbacki²⁷.

Na Pomorzu Gdańskim klasztor cysterek w Czystem został ufundowany krótko przed 1265 rokiem i zasiedlony zakonnicami z Himmelpforten n. M. W 1265 roku mniszki tego zgromadzenia przeniosły się do Chełmna (pod koniec XIV wieku zmieniły obserwację na benedyktyńską)²⁸. Znana wspólnota żeńska w Żarnowcu, ufundowana i uposażona około 1240 roku, żyła również według formacji cysterskiej, mimo że nie była inkorporowana do tego zakonu. Do momentu przyjęcia ustaw benedyktyńskich w 1589 roku podlegała ona dość ścisłej kuratelii opatów oliwskich²⁹.

Cały zatem przegląd wskazuje na niezwykle intensywny rozwój żeńskich wspólnot cysterskich do końca XIII wieku w okręgach południowo-zachodnich i środkowych Niemiec oraz na Śląsku i w strefie nadbałtyckiej, która stanowi dziś terytorium Polski. Tak dynamiczny i stały przyrost kolejnych zgromadzeń kobiecych żyjących wówczas według zwyczajów i statutów cysterskich był efektem ogromnej żywotności kobiecych ruchów religijnych. Statystycznie obejmowały one znacznie liczniejsze kręgi i środowiska aniżeli współczesne im ruchy monastyczne mężczyzn. Liczne wspólnoty nigdy nie zostały przyjęte do zakonu cysterskiego, a mimo

²¹ PU, I, ed. R. Klempin, Stettin 1868, nr 415, s. 327-328.

²² Ibidem, numery: 543, 554, 555, 566, 576a; II, numery 629, 699, 700, 707, 734, 782, 818, 826, 827, 866, 884, 946, 1082.

²³ Patrz K. Bobowski, *Dokumenty i kancelarie książęce na Pomorzu Zachodnim do końca XIII wieku*, Wrocław 1988, s. 29-80.

²⁴ PU I, nr 476, s. 368-369.

²⁵ Ibidem II, nr 685 oraz: F. Winter, *Die Zisterzienser des nordöstliches Deutschlands*, Bd. II, Aalen 1966, s. 116.

²⁶ PU II, nr 1097, s. 372-373.

²⁷ M. Borkowska OSB, *Słownik mniszek benedyktyńskich w Polsce*, Tyniec 1989, s. 89-90.

²⁸ J. Fankidejski, *Klasztory żeńskie diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1883, s. 4-6 oraz M. Borkowska OSB, op. cit., s. 43-46.

²⁹ Ibidem, s. 126-130.

to promieniowały ukształtowaną wśród nich atmosferą bogatej duchowości chrześcijańskiej. W tych ośrodkach życia zakonnego ukształtowało się wiele bardzo znanych w okresie średniowiecza mistyczek, zaliczonych przez Kościół w poczet świętych, jak św. Matylda z Magdeburga, św. Gertruda z Helfty, św. Elżbieta z turyńskiego klasztoru w Ichterschausen czy wreszcie św. Jadwiga śląska.

Kazimierz Bobowski

**An intensive development of Cistercian Monasteries
in Germany and Poland in the Middle Ages**

Summary

From XI till XII century the importance of female convents increased very much. An intensive development of female Cistercian communities took place mainly in Germany and Silesia and in Baltic area. New convents came into being even against the will of monastic authorities, but supported by wealthy layman, often not indifferent to politics.